

YUSUF XOS XOJIBNING TA'LIM-TARBIYA HAQIDAGI QARASHLARINING JADID MA'RIFATPARVARLARI G'OYALARIDA NAMOYON BO'LISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15674023>

Daniyarov Shavkat Ergashevich
Alfraganus universiteti o'qituvchisi
Daniyarovshavkat12@gmail.com

Annotatsiya: *ushbu maqolada XI asrda yashab o'tgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari va undagi ta'limga oid qarashlarning jadidlar tomonidan amalga oshirilgan ta'lim islohatiga o'tkazgan ta'siri ko'rsatilgan.*

Kalit so'zlar: *Yusuf Xos Xojib, "Qutadg'u bilig", jadid, ta'lim, Turkiston, gazeta, g'oya.*

Abstract: *This article shows the influence of Yusuf Khos Hojib's work "Qutadgu Bilig", who lived in the 11th century, and the views on education contained in it on the educational reform carried out by the Jadids.*

Keywords: *Yusuf Khos Hojib, "Qutadgu bilig", Jadid, education, Turkestan, newspaper, idea.*

KIRISH

Jadidlar ziyoli va bilimdon kishilar bo'lib ularning ko'pchiligi dunyo bo'ylab sayohat qilgan, yevropa mamlakatlarning ta'lim tizimini o'rgangan, olimlar bilan uchrashgan, tajriba almashgan. Ular Turkiston yoshlari eng yangi ilmlarni o'rganishni, yaxshi muhitda ta'lim olishni istashardi. Shu sababli, ular Turkistondagi mahalliy ta'lim tizimidagi kamchiliklarni ko'rib chiqib, ularni takomillashtirish g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oyalarning shakllanishida Yusuf Xos Xojibning "Qutadgu bilig" asarida ilgari surilgan ta'lim-tarbiyaga oid qarashlar ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Jadid maktablarining tarafdorlari eski usulning kamchiliklarini, yangi usulning ahamiyatini ko'rsatish, maktablarda diniy ilmlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni o'qitishga keng o'rin ajratishni yo'lga qo'yish maqsadida matbuotdan foydalanishdi. Chunki o'sha vaqtda gazeta va jurnallar xalq orasida targ'ibot vazifasini o'tovchi yagona vosita edi.

Maqolada Yusuf Xos Xojibni ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarining jadid ma'rifatparvarlari g'oyalarida namoyon bo'lishi to'g'risidagi ma'lumotlar xolislik tamoyili bilan tarixiy taqqoslash, xronologik, retrospektiv, tanqidiy tahlil qilish metodlari asosida xulosalar chiqarildi.

Jadid-qadim nizosi va ularni bartaraf etishga oid maqolalar Turkiston va Buxoro matbuot sahifalarida ham berib borildi. "Turon", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona" va boshqa gazetalar hamda "Al-Isloh" va "Oyna" kabi

jurnallarda e'lon qilingan maqolalarda mamlakat taraqqiyoti uchun ilm-fanga alohida e'tibor qaratish lozimligi, eskicha usulda dars berishdan voz kechib, zamon talabiga javob beradigan ta'lim muassasalarida dunyoviy fanlarga keng o'rin ajratish kerakligi targ'ib qilindi [1: 18-19]. Jumladan, "Sadoi Turkiston" gazetasi "Bizning bu jaridamiz Turkiston maktablarining ahvolini isloh va huquqini mudofaa maqsadi-la chiqarilganlig'i uchun bunda eng ko'b bahs qilinadurg'on masala va eng muhim sanaladurg'on maqola shul maktab to'g'risida bo'lur" deya o'z yo'nalishini belgilab olgan edi [2: 46]. Jadid matbuotida mahalliy ta'lim tizimiga bag'ishlangan maqolalar juda ko'p e'lon qilingan. Biz quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqish bilan cheklanamiz. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, jadidlar orasida eski maktablar xususida ikki xil qarash mavjud bo'lgan. Masalan, birinchi guruhdagi jadidlardan Mahmudxo'ja Behbudiy va Hoji Mu'inlar eski maktablarning o'qituvchilarini saqlab qolgan holda isloh etishlik mumkin deb hisoblagan bo'lsalar, ikkinchi guruh nisbatan boshqacha ruhda bo'lib, ulardan biri G'oziy Yunus bunday turdagi maktablarni yangilab bo'lmasligini, ularni faqatgina yopib tashlashlik lozimligini ta'kidlagan [3: 15]. Is'hoqxon Ibratning ham fikrlarini shunday ruhda deyish mumkin. Gap shundaki, 1907-yili "Turkiston viloyatining gazetasi"da eski maktablar tarafdori Mulla Husanxo'ja eshon bilan Ishoqxon Ibrat o'rtasidakeskin munozara bo'lib o'tadi. Mulla Husanxo'ja domla eski maktablarni yengil-yelpi isloh qilish shiori bilan chiqadi, Ibrat esa eski maktablarni tubdan o'zgartirish, ular o'rnida zamon talablariga javob beradigan maktablar ochish tarafdori bo'ladi. Shu munosabat bilan Ibrat 1907-yilda Munavvar qorining taklifiga binoan Toshkentga keladi, uning maktabidagi bitirish imtihonlarida qatnashadi, olgan taassurotlarini maqolada bayon etadi.

Uning 1907-yilda "Turkiston viloyatining gazetasi"ning 72-sonida e'lon qilingan "Eski maktablar xususida" nomli maqolasidagi ushbu jumlar ham uning eski maktablar xususidagi qarashlari keskin bo'lganidan dalolat beradi: "Bolalarni eski maktablar ila jamoalarg'a taqsim qilib, kelish-ketish, kaltak va qamchi mas'alalarin isloh qilmoq-da albatta lozimdur. Lekin o'qulajak kitoblar - mazkur eski kitoblar, o'qulajak domlari-da - eski domlari, maktablarida - eski hasharot uyalari bo'lduqinda bu mas'alalar ming marotabalar isloh etilsa-da, bekor, behudadur. Agar vijdon, insof ila muhokama qilsak, tavaqqufsiz va taraddudsiz eski maktablarimizni asoslaridan yiqib, joylariga tartib va intizom bilgan yangi usul domlarning himoyasida bo'lgan maktablar vazh etmaki lozimdur" [4: 155]. Jadidlardan Behbudiy [5: 50], Munavvar qori [6: 162-165], Is'hoqxon Ibrat [7: 155], M.Sh.Muxtoriy [8], G'oziy Yunus [9], Abdurauf Fitrat [10: 63], Abdulla Qodiriy [11: 504], Botu [12: 36-37] va boshqalar o'z asarlarida mahalliy ta'limdagi ahvolni ta'riflab, barchani ogoh bo'lishga, ilm olishga chaqiradi. Mahalliy ziyolilar Turkistondagi o'quv tizimning barcha bosqichlarini tubdan yangilash zarur va shart ekanligini gazeta sahifalarida chop etilgan maqolalarda isbotlab berishgan. O'sha paytlarda yangi usul maktablari yo'lga tushayotgan bo'lsa ham, yangi tartibdagi madrasalar yo'q edi. Shuning uchun ham "Sadoi Turkiston" bu muammoni kechiktirmay hal etish kerakligini xalqqa anglatishni o'zining burchi

deb biladi. “Hozirgi madrasalarimizda o‘quv” sarlavhali maqolada Samarqand, Buxoro, Andijon kabi yirik shaharlardagi madrasalarning o‘quv tizimini keskin tanqid qiladi. Gazetaning 1914-yil 20-iyun sonida bosilgan ushbu maqola Turkistonning ertasi bo‘lgan yoshlar birgina din ilmi bilan cheklanib qolayotganligini chuqur nadomat bilan bayon qiladi [13: 54]. Turkiston mahalliy ta’lim tizimidagi ayanchli ahvol va kamchiliklar haqida ko‘plab namoyandalari maqolalarini va ulardagi sanab o‘tilgan muammolarni keltirish mumkin.

“Qutadg‘u bilig”da o‘sha davr hayotining barcha qirralari o‘z ifodasini topgan. Yusuf Xos Hojib o‘zining yuksak o‘y-xayollarini ajoyib timsollarda ifodalar ekan, hayotdan bir zum uzilmaydi. Davr ziddiyatlaridan ko‘z yummaydi, jamiyatdagi barcha tabaqa, toifalarga xos fazilat, qusurlar, ijtimoiy ahvolni aniq idrok qiladi.

“Qutadg‘u bilig” asarida mashhur ijodkorning odob-axloq, o‘g‘il-qiz tarbiyasi, halollik, chin insoniylik, kishilikning ulug‘ hislatlari, kishining ma’naviy dunyosi, komil inson haqidagi teran falsafiy qarashlari badiiy shaklda bayon etilgan. Ulug‘ mutafakkir falsafasi o‘rta asrlar Sharq falsafiy qarashlarining cho‘qqisida turadi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi ta’limga oid qarashlari jadidlar ta’lim islohi konsepsiyasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Bu ta’sirni quyidagi jihatlarida ko‘rish mumkin:

1. Bilimdonlik va Ma’rifatparvarlik:

- Yusuf Xos Hojib bilimdonlikni ulug‘lagan, jaholatni qoralagan. U bilim orqali inson kamol topishi, jamiyat yuksalishi mumkinligini ta’kidlagan. O‘z asarida ilm olishga, o‘qishga, kitobga muhabbat uyg‘otishga katta e’tibor qaratgan.

- Jadidlar ham bilimdonlikni taraqqiyotning asosi deb bilganlar. Ular yangi usuldagi maktablar ochib, zamonaviy bilimlarni o‘rgatishni maqsad qilganlar. Jadidlar ta’lim orqali xalqni uyg‘otishga, ma’rifat tarqatishga intilganlar.

2. Axloqiy tarbiya:

- Yusuf Xos Hojib: adolat, halollik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi axloqiy fazilatlarini targ‘ib qilgan. U bilimli inson, avvalo, axloqli bo‘lishi kerakligini uqtirgan.

- Jadidlar: Jadidlar ham axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat berganlar. Ular yangi maktablarda dars berish bilan birga, o‘quvchilarni axloqiy jihatdan tarbiyalashga, ularda milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishga harakat qilganlar.

3. Dunyoviy bilimlar:

- Yusuf Xos Hojib: Asarida faqat diniy bilimlarni emas, balki dunyoviy bilimlarni ham egallash zarurligini ta’kidlagan. U matematika, astronomiya, tibbiyot kabi fanlarni o‘rganishga chaqirgan.

- Jadidlar: Jadidlar ta’limi diniy va dunyoviy bilimlarni uyg‘unlashtirishga qaratilgan edi. Ular yangi maktablarda matematika, fizika, kimyo, geografiya kabi zamonaviy fanlarni o‘qitganlar.

4. Milliy tilga e’tibor:

- Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig“ asarini turkiy tilda yozgan. Bu bilan u milliy tilning ahamiyatini ko‘rsatgan.

- Jadidlar ham milliy tilga katta e‘tibor berganlar. Ular o‘zbek tilida darsliklar yaratib, o‘qitishni milliy tilda olib borganlar.

5. Ayollar ta‘limi:

- Yusuf Xos Hojib asarida ayollarning ta‘lim olishi jamiyat uchun foydali ekanligini ta‘kidlagan.

- Jadidlar ham ayollar ta‘limiga katta ahamiyat berganlar. Ular qizlar uchun maktablar ochib, ularni o‘qitishga harakat qilganlar.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari davlat boshqaruvi, adolat, axloq va ta‘limga oid pand-nasihatlar majmuasi bo‘lib, unda ta‘lim masalalari muhim o‘rin egallaydi. Quyida Yusuf Xos Hojibning ta‘lim to‘g‘risidagi asosiy qarashlari keltirilgan:

1. Bilimning qadri va ahamiyati:

- Yusuf Xos Hojib bilimni ulug‘laydi va uni inson hayotining eng muhim boyligi deb hisoblaydi. Uning fikricha, bilim insonni kamolotga yetkazadi, unga hayotda to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi va jamiyatga foyda keltiradi.

- U jaholatni qoralaydi va uni barcha yomonliklarning asosi deb biladi. Jaholat insonni adashtiradi, uni xato yo‘lga soladi va jamiyatga zarar yetkazadi.

- “Bilim bilan bezan, bilimdon bo‘lg‘in, jaholatdan yiroq, oqil bo‘lg‘in” - bu misralar bilimning ahamiyatini yaqqol ifodalaydi.

2. Tarbiyaning maqsadi:

- Yusuf Xos Hojibning fikricha, tarbiyaning maqsadi – axloqli, adolatli, vatanparvar va jamiyatga foydali insonni yetishtirish. U bilimli inson, avvalo, axloqli bo‘lishi kerakligini ta‘kidlaydi.

- U tarbiya orqali yosh avlodni davlatga sodiq, xalqiga xizmat qiladigan, adolatli va insofli bo‘lishga o‘rgatish zarurligini uqtiradi.

3. Ta‘lim metodlari:

- Yusuf Xos Hojib o‘qitishda sabr-toqatli bo‘lish, o‘quvchilarning qobiliyatini inobatga olish, ularga murakkab masalalarni sodda tilda tushuntirish zarurligini ta‘kidlaydi.

- U o‘quvchilarni faqat yodlashga emas, balki fikrlashga, mulohaza qilishga o‘rgatish kerakligini uqtiradi.

- “O‘rgatuvchi bo‘lsang, sabrli bo‘lg‘in, o‘quvching qobiliyatini sezgin” - bu misralar ta‘lim metodlariga ishora qiladi.

4. Ustozning fazilatlari:

- Yusuf Xos Hojib ustozning o‘zi bilimli, axloqli, adolatli va o‘quvchilarga mehribon bo‘lishi zarurligini ta‘kidlaydi. Uning fikricha, ustoz o‘z bilimi va xulqi bilan o‘quvchilarga namuna bo‘lishi kerak.

- “Ustoz bo‘lsang, bilimdon bo‘lg‘in, axloqing bilan o‘rnak bo‘lg‘in” - bu misralar ustozning fazilatlarini ko‘rsatadi.

5. Dunyoviy va diniy bilimlar:

• U bilimli inson hayotning barcha sohalarida muvaffaqiyatga erishishi mumkinligini uqtiradi.

6. Ayollar ta'limi:

• Yusuf Xos Hojib asarida ayollarning ta'lim olishi jamiyat uchun foydali ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bilimli ayol o'z farzandlarini yaxshi tarbiyalaydi va jamiyatga foyda keltiradi.

Jadid ma'rifatparvarlari Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asariga va undagi ta'lim-tarbiya, ma'rifatga oid qarashlariga katta hurmat bilan qarashgan va ulardan ilhomlanganlar. Jadidlar Yusuf Xos Hojibni o'zlarining ma'naviy ustози deb bilishgan va uning g'oyalarini o'z faoliyatlarida keng qo'llaganlar. Quyida jadid ma'rifatparvarlarining Yusuf Xos Hojibga munosabati va uning g'oyalaridan qanday ilhomlanganliklari haqida ma'lumotlar keltirilgan:

1. "Qutadg'u bilig"ni o'rganish va targ'ib qilish:

• Jadidlar "Qutadg'u bilig" asarini o'qishni targ'ib qilishgan. Chunki, ular bu asarni o'zbek xalqining ma'naviy xazinasi deb bilishgan.

• Ular asardan iqtiboslar keltirib, o'z maqolalarida va nutqlarida uning g'oyalarini targ'ib qilishgan.

• Ba'zi jadidlar "Qutadg'u bilig"ni zamonaviy talqin qilishga harakat qilishgan, uni yosh avlodga tushunarli qilib yetkazishga intilishgan.

2. Ta'lim-tarbiya sohasida ilhomlanish:

• Bilimga muhabbat: Yusuf Xos Hojibning bilimni ulug'lashi jadidlarni yangi maktablar ochishga va zamonaviy bilimlarni o'rgatishga undagan.

• Axloqiy tarbiya: Yusuf Xos Hojibning axloqiy tarbiyaga urg'u berishi jadidlarni o'z maktablarida axloqiy saboqlarni kuchaytirishga undagan.

• Dunyoviy bilimlar: Yusuf Xos Hojibning dunyoviy bilimlarni o'rganishga chaqirishi jadidlarni yangi maktablarda matematika, fizika, kimyo kabi fanlarni o'qitishga ilhomlantirgan.

• Milliy til: Yusuf Xos Hojibning turkiy tilda asar yozishi jadidlarni o'zbek tilida darsliklar yaratishga va o'qitishni milliy tilda olib borishga undagan.

• Ayollar ta'limi: Yusuf Xos Hojibning ayollar ta'limini qo'llab-quvvatlashi jadidlarni qizlar uchun maktablar ochishga ilhomlantirgan.

3. Ma'rifatparvarlik faoliyatida ilhomlanish:

• Xalqni uyg'otish: Yusuf Xos Hojibning ma'rifat orqali jamiyatni yukaltirish g'oyasi jadidlarni xalqni uyg'otishga, ularning ongini o'stirishga, ularni zamonaviy dunyo bilan tanishtirishga undagan.

• Adolatparvarlik: Yusuf Xos Hojibning adolatli jamiyat qurishga chaqirishi jadidlarni ijtimoiy adolat uchun kurashishga, xalq manfaatlarini himoya qilishga undagan.

• Vatanparvarlik: Yusuf Xos Hojibning vatanparvarlik g'oyasi jadidlarni o'z yurtini sevrishga, uning ravnaqi uchun kurashishga undagan.

Jadidlarning Yusuf Xos Hojibga munosabatiga misollar:

• Mahmudxo'ja Behbudiy: O'z maqolalarida Yusuf Xos Hojibning asarlaridan iqtiboslar keltirgan va uning ta'limga oid qarashlarini targ'ib qilgan.

• Munavvarqori Abdurashidxonov: Yangi usuldagi maktablar ochishda Yusuf Xos Hojibning g'oyalaridan ilhomlangan va o'quv dasturlarini tuzishda uning asarlariga tayangan.

• Abdulla Avloniy: "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlariga asoslangan va yosh avlodni tarbiyalashda uning o'gitlaridan foydalangan.

Jadid ma'rifatparvarlari Yusuf Xos Hojibni o'zlarining ma'naviy ustozlari deb bilishgan va uning ta'lim-tarbiya, ma'rifatparvarlikka oid g'oyalaridan keng ilhomlanganlar. Jadidlar Yusuf Xos Hojibning g'oyalarini o'z faoliyatlarida qo'llash orqali o'zbek xalqining ma'rifiy yuksalishiga katta hissa qo'shganlar.

Ko'pchilik jadid ma'rifatparvarlari Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarini o'rganib, uning g'oyalaridan ilhomlangan. Quyida ulardan ba'zilari keltirilgan:

• Mahmudxo'ja Behbudiy: Behbudiy jadidchilik harakatining yetakchilaridan biri bo'lgan. U Yusuf Xos Hojibning asarlariga katta qiziqish bilan qaragan va o'z maqolalarida, nutqlarida uning ta'lim-tarbiya va ma'rifatparvarlik g'oyalarini keng targ'ib qilgan. Behbudiy Yusuf Xos Hojibni o'zbek xalqining ma'naviy merosi sifatida qadrlagan va uning asarlarini yosh avlodga o'rgatish zarurligini ta'kidlagan.

• Munavvarqori Abdurashidxonov: Munavvarqori ham jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biri bo'lgan. U yangi usuldagi maktablar ochish va o'quv dasturlarini ishlab chiqishda Yusuf Xos Hojibning g'oyalaridan ilhomlangan. Munavvarqori Yusuf Xos Hojibning bilimga, axloqqa va milliy tilga bo'lgan e'tiborini o'z maktablarida amalga oshirishga harakat qilgan.

• Abdulla Avloniy: Avloniy jadid adabiyotining asoschilaridan biri bo'lgan. U "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlariga asoslangan va yosh avlodni tarbiyalashda uning o'gitlaridan foydalangan. Avloniy Yusuf Xos Hojibni o'zbek xalqining buyuk mutafakkiri deb bilgan va uning asarlarini o'qishni yoshlarga tavsiya qilgan.

• Abdurauf Fitrat: Fitrat ham jadid adabiyotining taniqli vakillaridan biri bo'lgan. U Yusuf Xos Hojibning asarlarini o'rganib, uning g'oyalaridan ilhomlangan. Fitrat Yusuf Xos Hojibning adolatparvarlik va vatanparvarlik g'oyalarini o'z ijodida aks ettirgan va xalqni ma'rifatga chaqirgan.

Bu jadid ma'rifatparvarlari Yusuf Xos Hojibning asarlarini o'rganish bilan birga, uning g'oyalarini o'z faoliyatlarida qo'llaganlar va o'zbek xalqining ma'naviy yuksalishiga katta hissa qo'shganlar.

XULOSA

Bu davrda Turkiston mahalliy ta'lim tizimi o'ta ayanchli ahvolga tushib qolgan edi. Jadid namoyandalari esa bu ahvolga jim qarab turolmas edi. Jadidlar "aql avvalo adolatga himoyachi va maslahatgo'y bo'lmog'i talab etilishini" hamda "aql va bilimni el-yurt, xalq farovonligi yo'lida xizmat qilishni asosiy burch" deb hisoblagan Yusuf Xos Hojibning fikrlarini e'tirof etgan holda matbuot, teatr, va o'z asarlarida mahalliy ta'limni isloh qilish g'oyasini ilgari surishdi.

ADABIYOTLAR

1. Жамолова Д.М. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири -XX аср бошлари): тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. автореф. -Тошкент, 2019. -18-19 б.
2. Ҳалимова С.А. Убайдулла Асадуллаҳўжаев ва “Садои Туркистон”. Монография. -Тошкент: “Университет”, 2021. –46 б.
3. Alijonov M.B. XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarda G‘oziy Yunusning tutgan o‘rni: tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)...dis.avtoref. -Toshkent, 2023. -15 b.
4. Ибрат И.Т. Танланган асарлар / масъул муҳаррир: Б.Қосимов. -Тошкент: Маънавият, 2005. -155 б.
5. Беҳбудий М. Танланган асарлар // Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б. Қосимов. -Тошкент: Маънавият, 2006. -50 б.
6. Odob-axloq kitobi / Jadid namoyandalari: M.Behbudiy va boshq. -Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. -162-167-betlar.
7. Ибрат И.Т. Танланган асарлар / масъул муҳаррир: Б.Қосимов. -Тошкент: Маънавият, 2005. -155 б.
8. М.Ш. Мухторий. Туркистон хабарлари: Matbuot // Tarjimon: S.Nurmuhamedov. “Mehnatkashlar tovushi” gazetasi. 1918-yil. 29-o‘ktabr.
9. G‘ozi Yunus. Eski maktablar haqida // Tarjimon: A.Yo‘ldoshev. “Ishtirokiyun” gazetasi. 1919-yil 9-iyul.
10. Фитрат А. Танланган асарлар: 6 жилдлик. 5-жилд. -Тошкент: Маънавият, 2010. -63 б.
11. ҚодирийА. Танланган асарлар / нашрга тайёрловчи Х.Қодирий. -Тошкент: Sharq, 2014. -504 б.
12. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАҲДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
13. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
14. Ходиев М.Б. Танланган асарлар. -Тошкент: Шарқ, 2004. -36-37 б.
15. Ҳалимова С.А. Убайдулла Асадуллаҳўжаев ва “Садои Туркистон”. Монография. -Тошкент: “Университет”, 2021. –54 б.